

Mondattípus és mondatmodalitás a német és a magyar nyelvben¹

Beszámoló egy kutatási projektről

0. Bevezető

A grammatikográfia számára régóta a mondattan egyik központi kérdése a mondatok tipologizálása. Régi és új nyelvtanaink egyaránt nagy teret szentelnek a mondat típusok csoportosításának és leírásának. A magyar mondatok rendszeres, átfogó tipologizálását találjuk többek között a Magyar Grammatika „Mondatfajták” című fejezetében. A szerzők mondatfajták alatt a beszédcselekvések főbb típusainak grammatikalizálódott kifejezőeszközeit értik (Keszler 2000: 379). Kiindulópontjuk a hagyományos öt mondatfajta, az egyes mondatok besorolását egy formai kritériumrendszer alapján végzik a szintaktikai és az intonációs szerkezet, valamint egyes lexikai jelölőelemek figyelembevételével.

A mondatmodalitás vizsgálatának elméleti megalapozásával Kiefer Ferenc több munkájában is foglalkozik.² A mondatok tipologizálásának alapja szerinte a mondat jelentésének részét alkotó modális alapérték. Kiefer négy autonóm, egymásra vissza nem vezethető modális alapértéket különböztet meg. Szemantikai szempontból egyedül a felkiáltó mondatot nem tekinti önálló mondatfajtnak, mert ennek modális alapértéke visszavezethető a kijelentő mondatéra. A mondatmodalitás Kiefernél szemantikai kategória, amely részben meghatározza az adott mondat pragmatikai jelentését is.

A mondattipológia tehát mind a szintaxis, mind a szemantikai számára alapvető kérdés. Annál meglepőbb, hogy a szakirodalom ugyan foglalkozik egyes mondat típusok leírásával egyes nyelvelméletek vonatkozásában,³ valamint több adalékot találunk egyes megnyilatkozástípusok vizsgálatához is,⁴ a mondat típus-kutatás a magyar nyelvészetben mégsem vált önálló kutatási irányvá. Ritkán teszik fel a kérdést, hogy mi is egyáltalán a mondatfajta, illetve a mondat típus, milyen kritériumrendszer alapján lehet a mondatokat tipologizálni, alkotnak-e a mondatfajták/mondat típusok egyéges alrendszer a szintaxison belül. Kevésbé tisztázott a kérdéshez tartozó terminológia is.

A külföldi nyelvészetben a mondat típusok és a mondat modalitásának vizsgálata a 80-as évek vége óta intenzíven kutatott téma. Kutatócsoportunk elsősorban a német nyelvészeti szakirodalomra támaszkodva dolgozik, de figyelembe vesz általános nyelvészeti és kontrasztív kutatásokat is. Három évvel ezelőtt úgy gondoltuk, hogy a magyar germanisztika számára aktuális kutatási feladat lenne a német és a magyar nyelv mondat típus-rendszerének összehasonlítása. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a mondatok tipológiája a két nyelvben mutat-e olyan hasonlóságokat, amelyek a mondat típusoknak, mint a természetes nyelv egyik grammatikai alrendszerének általános sajátosságaira engednek következtetni, illetve hogyan függ össze a mondat típusok rendszere a német és a magyar grammatika többi alrendszerével, végső soron a nyelvek tipológiai sajátosságaival.

Három év múltán az OTKA támogatásával megvalósított kutatási projekt végén az eredeti tervekhez képest szerényebb, de reményeink szerint értékes eredményekről számolhatunk be. A kér-

¹ Készült az OTKA támogatásával (témaszám: T037640).

² Vö. Kiefer 1983, 1990, 2000: 306 ff.

³ A StMNy.-ban É. Kiss tárgyalja a kérdő mondatok szerkezeti sajátosságait (142 ff.), Kálmán (2002) pedig a kérdő és a felkiáltó mondatoknak szentel egy-egy fejezetet. Mindazonáltal ezekben a kutatásokban egyes mondat típusok szerkezeti kérdéseit tárgyalják az adott nyelvelmélet összefüggésében. A kutatóknak nem céljuk a mondat típusok rendszerének teljes körű leírása és egy ehhez szükséges elméleti háttér kidolgozása.

⁴ Szili (2002) empirikus vizsgálatokkal gazdagon alátámasztott elemzése a kérdés pragmatikájáról például részletesen foglalkozik a kérdés konvencionizált nyelvi kifejezőeszközeivel, így értékes adalékkal szolgál a grammatika és a pragmatika kapcsolatához is.

dés olyan komplex és szerteágazó, hogy egy átfogó, részletes egybevetésig nem sikerült eljutnunk. Fontos alapkérdéseket sikerült azonban körüljárni. Ebben a dolgozatomban kutatásaink legfontosabb eredményeit szeretném összefoglalni elsősorban a magyar nyelv szempontjából, azt remélve, hogy ezek adalékul szolgálnak mind a további német–magyar kontrasztív nyelvészeti kutatásokhoz, mind pedig a magyar mondatok tipológiájának kérdéseire is.

1. Elméleti háttér: Mondattípus, mondatmód, beszédaktus

A német nyelvészetben a nyolcvanas évek vége óta virágkorát éli a „mondatmód” (*Satzmodus*) kutatása. A 90-es évek első felében két nyelvészeti iskola versengett egymással. A Hans Altmann körül létrejött müncheni iskola⁵ a mondatokat egy előre meghatározott felszíni szintaktikai kritériumrendszer segítségével formai típusokba sorolta (*Formtypen*), majd az azonos modalitással rendelkező formai típusokat egy mondatmód fogalma alatt foglalta össze. Így például az eldöntendő és a kérdőszavas kérdő mondatok a német nyelvben egyetlen közös szintaktikai tulajdonsággal sem rendelkeznek, mégis azonos modalitást képesek kifejezni, ezért azonos a mondatmódjuk. A felszíni szintaktikai kritériumokat Altmann úgy határozta meg, hogy összegyűjtötte azokat a lehetséges grammatikai kifejezőeszközöket, amelyek beszélői attitűdöt képesek kifejezni. Ezeket négy csoportba osztotta: szórendi elemek, morfológiai jelöltség (pl. az ige módja), kategoriális jelöltség (pl. a kérdőszavak kötelező jelenléte egyes kérdő mondatfajtákban), valamint az intonációs jelöltség.⁶ Mivel Altmann a mondatfajtákat tisztán grammatikai kategóriának tekinti, kizárja egyes illokutív jelentésű lexémák mondatfajta-jelölő szerepét, és hangsúlyozza, hogy az egyes lexéma nem, csak egy lexikális kategória kötelező vagy opcionális jelenléte tekinthető egy mondatfajta formai ismérvének. A másik meghatározó koncepció a Lundban (Svédország) dolgozó Inger Rosengren nevéhez fűződik.⁷ Rosengren a kormányzás és kötés elmélet alapján elutasítja a mondatok felszíni szerkezet segítségével történő tipologizálását, és a mondat módját alapvetően logikai kérdésként kezelve a logikai forma szintjén feltételez mondatmód-jelölő absztrakt logikai operátorokat.⁸ Ezek szerinte a felszíni szerkezetben különböző módon fejezhetők ki, de akár fonetikailag némák is maradhatnak. Rosengren tagadja az intonáció grammatikai szerepét is, és a szórendnek is csak másodlagosan tulajdonít módjelölő funkciót. Elmélete értelmében például a kérdő mondatokat a logikai forma szintjén egy wh-operátor jelöli, amely a kérdőszavas kérdő mondatok esetében testet ölt a kérdőszóban, az eldöntendő kérdő mondatok esetében viszont fonetikailag nem realizálódik.

A 90-es évek második felétől egyre több koncepcióval találkozunk a nyelvészetben. Ezeket Lohnstein (2000: 19 f.) aszerint csoportosítja, hogy a mondat módját a) a beszélő propozicionális attitűdje, b) a mondatnak az attitűdöktől független referenciális típusa vagy c) a mondattal potenciálisan kifejezhető illokutív típusok szerint határozzák-e meg. Számos koncepcióban találkozunk mondatmód-jelölő absztrakt morféimakkal, illetve funkcionális projekciók betöltésére vonatkozó mondatmód-specifikus szabályokkal.⁹

Kutatócsoportunk egy alapvetően holisztikus nyelvfelfogás alapján abból indult ki, hogy a nyelv leírásának egyes szintjeit, így a grammatikát, a szemantikát és a pragmatikát csak módszertanilag választhatjuk külön. A mondat referenciális típusa és a beszélői attitűdök, valamint a mondattal ki-

⁵ L. Altmann 1987, 1993.

⁶ Érdekes, hogy nagyon hasonló formai kritériumokkal találkozunk a Magyar grammatikában is. Feltehetően arról van szó, hogy a grammatikai kifejezőeszközök ezen négy csoportja a világ nyelveiben általában kifejezhet modális tartalmakat.

⁷ L. Brandt/Rosengren/Zimmermann 1992, Rosengren 1992 és 1993.

⁸ Hasonló absztrakt mélyszerkezeti jelölő elemek meghatározásával egyébként a generatív nyelvészetben régóta foglalkoznak, vö. Katz/Postal 1964.

⁹ Például Platzack/Rosengren 1998, Wrátil 2000, Zanuttini/Portner 2003.

fejezett megnyilatkozás illokúciós potenciálja szorosan összefüggenek. A kérdő mondatok propozíciója például azért nyitott propozíció, mert egy kérdés feltételét a beszélő tudáshiánya motiválja, így az ilyen megnyilatkozás referenciálisan nem lehet teljes és lezárt. Tartalmaznia kell egy információs hézagot, amelyet a válasz hivatott kitölteni. Más kérdés persze, hogy a beszélői attitűd, a referencia típusa és a potenciális illokúciós típus összefüggése nem egy-egy értelmű, vagyis a mondatban kifejezett attitűd vagy a referenciatípus nem determinálja a megnyilatkozás illokúciós tartalmát, hiszen a beszélő a nyelvet mint egy eszköztárat egy egyedi közléshelyzetben egyedi és kreatív módon használja. Így egy adott illokúciós típust egy konkrét szituációban bármilyen nyelvi formával megvalósíthatunk (felszólíthatjuk például a partnert az ablak becsukására azzal a közléssel is, hogy hideg van a szobában). Ugyanakkor úgy gondoljuk, hogy az egyes illokúciós tartalmak kifejezésére a nyelvben vannak konvencionális, grammatikalizált nyelvi formák, amelyek elsődlegesen részben a mondat referenciális sajátosságait, részben beszélői attitűdöket fejeznek ki, ugyanakkor éppen ezáltal visszahatnak a mondat illokúciós potenciáljára.

Panther/Thornburg (1997) egy metonímiaelmélet segítségével igyekszik a direkt és indirekt illokúciós aktusokat elkülöníteni. Szerintük meg kell különböztetnünk a közlésszituáció előzményét, fő részét és következményét. Egy olyan szituációnak, amelyben a partnert egy cselekvésre szólítják fel, a fő részét maga a felszólítás képezi. Előzménye az, hogy a beszélő feltételezi, hogy a partner az adott cselekvésre képes, illetve hogy akarja az adott cselekvés bekövetkeztét. Következménye pedig az, hogy a partner vagy megteszi a cselekvést, vagy ellenáll. Direkt beszédaktusoknak Panther/Thornburg azokat a megnyilatkozásokat tekintik, amelyek a közlésszituáció fő részére vonatkoznak, míg az indirekt beszédaktusok vagy a szituáció előzményét, vagy a következményét jelenítik meg nyelviileg, és így metonimikus (*pars pro toto*) kapcsolatban állnak a teljes szituációval. A *Tudna nekem segíteni?* indirekt felszólítás például a szituáció előzményére utal, vagyis arra, hogy a partner képes-e a cselekvés végrehajtására, a *Most aztán elmész aludni!* mondatlal kifejezett felszólítás pedig a következményre, a partnernek a beszélő szerint egyetlen lehetséges adekvát reakciójára vonatkozik. A mondatmódok nézetünk szerint oly módon állnak kapcsolatban a megnyilatkozás lehetséges illokúciós tartalmával, hogy lehetővé teszik az adott mondatlal realizált megnyilatkozásban egy illokúciós tartalom direkt kifejezését. Tehát a fenti példamondatok szerintünk nem tekinthetők felszólító mondatoknak, hiszen módjeleik alapján nem a felszólítás központi elemére, hanem az előzményére, illetve a következményére vonatkoznak.

A mondatmód tehát felfogásunk szerint a mondat jelentésének egy része, egy szemantikai jegy, amely különböző mondatmódok segítségével fejezhető ki, és amely meghatározza, hogy milyen illokúciós tartalmat hordoz az adott mondatlal kifejezett megnyilatkozás egy direkt közlési szituációban. Az egyes nyelvekben a mondatmódok hipotézisünk szerint bonyolult rendszert alkotnak. Egy mondatmódhoz általában számos nyelvi kifejezőeszköz, mondatmód sorolható, amelyek egy része semleges alaptípus, mások pedig szemantikailag specializált melléktípusok. Az egyes mondatmódok között átmeneti típusok is lehetnek. Az első kérdés természetesen az, hogy hány mondatmódot kell megkülönböztetnünk, és melyek ezek. Ebben elsősorban Sadock/Zwicky (1985) 23 nyelvre kiterjedő tipológiai vizsgálataira támaszkodtunk. A szerzők a kijelentő, a kérdő és a felszólító mondatmód esetében valamennyi vizsgált nyelvben találtak legalább egy, az adott mondatmódot realizáló mondatmódot. Nem kizárólagos, de igen gyakori formai ismérvekkel is találkoztak ezekben a típusokban. Így például a felszólító módú igealak számos nyelvben redukált forma, az eldöntendő kérdő mondat intonációja pedig a legtöbb nyelvben emelkedő. A kijelentő mondat a világ legtöbb nyelvében szintaktikailag jelöletlen, vagyis a kijelentő mondatmódnak a nyelvekben általában nincsenek grammatikalizált morfoszintaktikai jegyei.¹⁰ A többi mondatmód, mint például a felkiáltó, az óhajtó vagy az átkozódó mód, nyelvspecifikusnak tűnnek. Persze felkiáltást, csodál-

¹⁰ Ellenpélda azért van: a huichol mexikói indián nyelvben ugyanis a kérdő mondatmód a jelöletlen mód. Vö. Palmer 1986: 92.

kozást, meglepődést, óhajt vagy átkot minden nyelvben ki lehet fejezni, nem minden nyelvben léteznek azonban ezen modális tartalmak kifejezésére szintaktikailag elkülönülő mondattípusok. Többé-kevésbé problémamentes az adott mondatmódok definíciója azokban a nyelvekben, amelyekben egyértelmű morfoszintaktikai kifejezőeszközök vannak, mint például az optativusi ige-mód a görög nyelvben az óhajtó mondat jelölésére.

2. A kutatás céljai és módszerei

Kutatócsoportunk az elmúlt három évben a német és a magyar nyelv mondatmódjainak rendszerét hasonlította össze egymással. Célunk alapvetően deskriptív jellegű volt: egy átfogó összehasonlító leírásra törekedtünk, amely alapul szolgálhat későbbi kutatások számára. A fő kérdés az volt, hogy a német és a magyar mondatmódok milyen morfoszintaktikai eszközökkel fejezhetők ki, és ezek kombinációja milyen szabályszerűségeket mutat. A kutatást széles körű empirikus bázisra próbáltuk helyezni. Összeállítottunk egy kétnyelvű kontrasztív szövegtörzset, amely mindkét nyelv oldalán hasonló mennyiségű és típusú szöveget tartalmaz. Szövegeinket úgy válogattuk össze, hogy a beszélt nyelv valamelyik variánsát reprezentálják, de írott formában elektronikusan hozzáférhetőek legyenek: parlamenti jegyzőkönyvek, irodalmi dialógusok, más kutatók által transzkribált és publikált hétköznapi beszélgetések, illetve interjúk.

A pusztán leírásnál azonban arra is törekedtünk, hogy a német és a magyar nyelv mondatmódrendszere között talált hasonlóságokra, illetve különbségekre elméleti magyarázatot adjunk. Úgy találtuk, hogy a mondatmódok rendszerének a két nyelvben van egy közös absztrakt rendező elve, amely a természetes nyelvek egyik általános rendező elvére, a nyelvi ökonómia elvére vezethető vissza. Ezt az elvet a minimális jelöltség elvének neveztük el:

- (1) A minimális jelöltség elve:
Minden mondatmódot a lehető legkevesebb morfoszintaktikai jeggyel jelölünk.

Hogy egy adott mondatmód esetében hány jegy jelenti a lehető legkevesebb, de mégis elégséges mértéket, az egyrészt azon múlik, hogy az adott jegyek mennyire egyértelműen képesek az adott mondatmódot jelölni, másrészt pedig azon, hogy az adott mondatmód szemantikailag mennyire hordoz specifikus tartalmat. Az egyes mondatmódok semleges alaptípusait általában egy jegy jelöli, ha az a jegy egyértelmű. Jól látszik ez a magyar kérdő mondatok esetében. Az eldöntendő kérdő mondatot vagy a kérdő intonáció, vagy egy kérdő partikula, a kérdőszavas kérdő mondatot pedig a kérdőszó jelöli:

- (2a) *Ismeri ön jogait és kötelességeit?* [^]¹¹
(2b) *Ismeri-e ön jogait és kötelességeit?* [v]
(2c) *Mennyire ismeri ön jogait és kötelességeit?* [v]

A kérdő intonáció, a kérdőszó és az *-e* kérdő partikula általában nem kombinálhatók egymással, mivel mindegyik egyértelmű jegye a kérdő mondatmódnak, vagyis kombinációjuk redundanciához vezetne:

- (2') **Ismeri-e ön jogait és kötelességeit?* [^]

¹¹ A mondatvégi intonáció esetében egyszerűsített notációval dolgozunk: [v] = eső; [^] = emelkedő; [v^] = emelkedő-eső. A német és a magyar kérdő intonációról l. a 3. fejezetet.

(2'') **Mennyire ismeri-e ön jogait és kötelességeit?*

Az ilyen jellegű kombináció akkor megengedett mégis, ha a kérdő mondatnak nem egy semleges alaptípusát, hanem valamely szemantikailag specializált melléktípusát jelöljük. Így például egy úgynevezett visszhang-kérdésben jellemzően két kérdő jegy található, a visszhang-kérdés ugyanis mintegy kétszeres kérdésként értelmezhető: egyrészt a beszélő megismétli a partner kérdését, másrészt kifejezi a bizonytalanságát abban a tekintetben, hogy a kérdést jól hallotta/jól értette-e:

(3a) [*Hogy*] *ismerem-e jogaimat és kötelességeimet?* [^]

(3b) [*Hogy*] *mennyire ismerem jogaimat és kötelességeimet?* [^]

A közös alapelven, a minimális jelöltség elvén túlmenően azonban a német és a magyar mondatmódok jelölésének rendszere igen különböző. A különbségeket a két nyelv eltérő tipológiai sajátosságaival magyaráztuk. Így például a felszólító mondatmód jelölése szempontjából alapvető különbségek származnak abból, hogy a magyar pro drop nyelv, míg a német nem, illetve hogy a magyar nyelvben a felszólító igemód személyes alakjai teljes, a németben pedig redukált paradigmát alkotnak. A feltérképezett különbségek reményünk szerint érdekes adalékokkal szolgálnak a két nyelvben a grammatika alrendszerének összefüggéséhez és további, tipológiai megközelítésű összehasonlításokhoz.

A tervezett átfogó egybevetést végül a téma komplexitása miatt a három éves időtartam alatt nem sikerült teljes mértékig megvalósítanunk. Kutatásaink elsősorban a kérdő és a felszólító mondatok jelölésének rendszerére irányultak. Ezen kívül egy kisebb kutatás keretében megvizsgáltuk, hogy a felszólító mondat a két nyelvben önálló mondatmódnak tekinthető-e, és hogyan lehet a többi mondatmódtól elhatárolni.¹²

Jelen dolgozatban azt vizsgálom, hogy hogyan valósul meg a minimális jelöltség elve a német és a magyar kérdő és felszólító mondatok leggyakoribb típusainál, valamint ezen típusoknál milyen, a két nyelv eltérő tipológiai sajátosságaiból következő különbségeket találhatunk.

3. A kérdő mondatok jelölése a német és a magyar nyelvben

A kérdő mondatot jelölő, a szakirodalom alapján szóba jövő szintaktikai jegyek a mondat szórendi sajátosságai, az intonációs jelölés, valamint kategoriális jelölő elemek, mint a kérdőszók és egyes kérdő partikulák (vö. Altmann 1993, valamint Keszler 2000:384). A két nyelv szerkezete a kérdő mondatok jelölése szempontjából a következő releváns különbségeket mutatja:

a) A német nyelv szórendje grammatikailag lényegesen kötöttebb, mint a magyaré. Meghatározó az ún. mondatkeret, amelyet általában az igei komplexum ragozott és ragozatlan részei alkotnak. A mondatkeret a mondatot három szórendi mezőre bontja:

(4) Klaus *hat* *in der Schule jeden Tag* *versucht*, *einen Kopfstand zu machen.*
 ELŐMEZŐ keret KÖZÉPMEZŐ keret UTÓMEZŐ
 'Klaus az iskolában minden nap megpróbált fejen állni'

¹² Ez utóbbi kérdésre jelen dolgozatban terjedelmi okokból nem tudok kitérni. Lásd Péteri/Horváth (2004).

Az előmező és az utómező nyelvtanilag determináltak, ezeken csak egy-egy mondatrész állhat, és mindkettő üres is maradhat.¹³ Ebből következően a német mondatban csak egy frázist lehet szórendi mozgatással topikalizálni, ha több frázis lenne egyidejűleg topik, az csak parafrázis segítségével fejezhető ki. A topik ugyan mindkét nyelvben mondatkezdő pozícióban áll,¹⁴ határát azonban a német mondatban egyértelműen jelöli mondatkeret, míg a magyar mondatban a fókusz pozíciójáig tart a topik helye, így több frázis is lehet topikalizált. A ragozott ige mondatkezdő pozíciója mindkét nyelvben a topik hiányát jelöli (É. Kiss 1992: 89) Hasonlóképpen topik nélküli a mondat, ha mondatkezdő pozícióban nem referáló (pl. operátor; É. Kiss 1992: 105) vagy fókuszált kifejezés (Molnár 1991: 58 ff.) szerepel. Amíg azonban a magyar mondatkezdő a mondat pragmatikai szerkezetére (topik-komment; háttér-fókusz) utal, addig a németben a mondatkezdő mondat típust jelölő elem is, ugyanis az eldöntendő kérdő mondatot a ragozott ige első helye, a kérdőszavas kérdő mondatot a kérdőszó első helye, a felszólító mondatokat általában az ige opcionális, első vagy második helye, egyes felkiáltó mondat típusokat pedig az exklamatív hangsúllyal ellátott frázis első szórendi helye jelöli.

A német mondat középmezőjén nyelvtanilag meghatározatlan számú frázis kaphat helyet.¹⁵ Ezek sorrendje csak részben választható szabadon, az egyes frázistípusok a jelöletlen alapszórendben saját pozícióval rendelkeznek.¹⁶ Ugyanakkor, míg a frázisok sorrendje nyelvtanilag részben determinált, addig a fókusz pozíciója szabad. Fókuszhangsúllyal a német mondat bármely pozíciójában álló frázis ellátható. Ezzel szemben a magyarban a frázisok sorrendje grammatikailag szabad, a sorrendi szabályok logikai, illetve pragmatikai természetűek (l. É. Kiss 1992). A fókuszhangsúllyal ellátott kifejezés kötelezően az ige előtti pozícióban található. A kérdőszó, bár leggyakrabban a magyarban is mondatkezdő pozícióban áll (hiszen általában az egész mondatot hatókörébe vonja), hatóköre függvényében állhat máshol is, mivel azonban mindig fókuszált kifejezés, az ígét mindig közvetlenül előzi meg.

b) Egy további, a kérdő mondatok szempontjából jelentős szerkezeti különbséget figyelhetünk meg az intonáció szerepében. Míg a világ nyelveiben általában az emelkedő intonációs zárás [/] jelöli az eldöntendő kérdő mondatot, addig a magyarban van egy sajátos kérdő intonáció, amely emelkedő-eső [^].¹⁷ Ez témánk szempontjából azért jelentős, mert a magyar kérdő intonáció egyértelmű jelölőeleme a kérdő mondatok egyik típusának, ugyanis csak eldöntendő kérdő mondatokban fordul elő. Ezzel szemben a németben emelkedő intonációval nemcsak kérdő mondatokat, hanem általában pragmatikailag lezáratlan közléseket is jelölhetünk.¹⁸ Ebből a minimális jelöltség elvének figyelembevételével az következik, hogy a magyarban a kérdő intonáció képes az eldöntendő kérdő mondatot önállóan jelölni, vagyis kérdő és kijelentő mondatok alkothatnak intonációs minimális párokat:

(5) *Péter is eljön* [∖] vs. *Péter is eljön?* [^]

A németben ezzel szemben az eldöntendő kérdő mondat kétszeresen jelölt, vagyis a szórend (a ragozott ige első pozíciója) és az intonáció együttesen jelöli, ugyanis önmagában egyik jegy sem

¹³ Mondatrész a német grammatikában az a frázis, amely az igei komplexummal áll közvetlen függőségi viszonyban. L. Gallmann/Sitta 1992: 150 ff.

¹⁴ Ez a topik általános tulajdonságából következik, l. Molnár 1991: 58.

¹⁵ L. Weinrich 1995: 73 ff.

¹⁶ A középmezőn érvényesülő szórendi szabályokat számos nyelvtan tárgyalja részletesen például Engel 1988: 303 ff.

¹⁷ A magyar mondat intonációs szerkezetéhez l. Varga 1993 és 1998.

¹⁸ A germanisztikában, de az általános nyelvészeti szempontú intonációkutatásban is élénk vita folyik arról, hogy a mondat végi intonáció grammatikai vagy pragmatikai funkcióval bír-e (l. Altmann/Ziegenhain 2002: 102 ff. az egyik oldalon, valamint Selting 1995: 232 ff. a másikon).

egyértelmű: az emelkedő intonáció kijelentő mondatok esetében is jelölhet pragmatikailag lezáratlan közléseket, az ige kezdő helye pedig a topik hiányát. Mindebből viszont az is következik, hogy a magyarban az eldöntendő kérdő mondat szórendje azonos a kijelentő mondatéval, vagyis rendelkezhet a topik-fókusz-ige-XP szerkezettel.

3.1. Az eldöntendő kérdő mondatok és altípusaik¹⁹

A németben az eldöntendő kérdő mondat alaptípusát a ragozott ige első szórendi pozíciója, valamint az emelkedő kérdő intonáció jelöli:

(6) *Schläft das Kind wirklich?* [/] 'Valóban alszik a gyerek?'

A két jelölőelem által ez a mondattípus egyértelműen elkülönül a kijelentő mondat alaptípusától, amelyben a ragozott ige általában második szórendi pozícióban áll, a mondatvégi intonáció pedig általában ereszkedő:

(6') *Das Kind schläft wirklich* [\] 'Valóban alszik a gyerek'

A (6') mondattípus rendelkezik a kijelentő mondatokra jellemző topik-komment szerkezettel, topikhelyzetben a mondatkezdő *das Kind* frázis áll. A (6) kérdő mondatban nincs topikpozíció, vagyis ennek a mondatnak nem tulajdoníthatunk topik-komment szerkezetet. Ennek oka könnyen belátható, hiszen nem állítást, hanem kérdést tartalmazó megnyilatkozásról van szó, a topik pedig egy állítás alapjául szolgáló kifejezés (vö. Molnár 1991). Az eldöntendő kérdő mondatot is realizálhatjuk topikszerepű névszói frázissal:

(6'') *Das Kind schläft wirklich?* 'Komolyan mondod / Valóban igaz, hogy alszik a gyerek?'

A (6'') példában egy szemantikailag specializált átmeneti típusról beszélünk, az úgynevezett asszertív kérdő mondatról. Egy kezdeti állítás a megnyilatkozás végén mintegy átmegy kérdésbe. Ez a mondattípus nem egy igennel vagy nemmel megválaszolható kérdés feltételére alkalmas, hanem akkor használjuk, ha alapjában tudjuk, hogy a gyerek alszik, de bizonyos kérdő attitűdöket társítunk ehhez a kijelentéshez, magyarázatot várunk az adott tényre. Hasonló módon realizálhatunk asszertív kérdő mondatot úgynevezett simuló kérdések (tag question) segítségével is. Ilyenkor egy olyan kijelentésre, amelyben nem vagyunk teljesen biztosak, a partnertől megerősítést kérünk:

(6''') *Das Kind schläft wohl – oder/nicht/nicht wahr/gell/ge?* 'A gyerek ugye alszik, nemde?'

Azok az eldöntendő kérdő mondattípusok tehát, amelyekben topikalizált kifejezés szerepel, a németben szemantikailag jelölt átmeneti típusok. Egy különleges szerkezet, amelyet a német nyelvtanok általában a *Herausstellung* (= 'kiállítás', mondatkereten kívülre állítás) névvel illetnek, eldöntendő kérdő mondatokban is lehetővé teszi, hogy valamelyik frázist mintegy kivonjuk a kérdés hatóköre alól és a mondat elején topikként kijelentsük. Ebben az esetben a „kiállított” frázist intonáció segítségével is elkülönítjük a mondat többi részétől, a további mondatrészletben pedig névmással utalunk rá:

¹⁹ Jelen dolgozatomban terjedelmi okokból nem törekedhetek az ide tartozó mondattípusok teljes körű klasszifikációjára, hanem a legfontosabb példákon keresztül azt mutatom be, hogy a két nyelv tipológiai sajátosságai milyen összefüggésben vannak a mondatmódok realizációjával, illetve hogyan valósul meg a két nyelvben a minimális jelölés elve.

(6^{'''}) *Das Kind, schläft es wirklich?*

Ezzel szemben a magyar nyelvben az eldöntendő kérdő mondat összetevős szerkezete ugyanúgy épül fel, mint a kijelentő mondaté, vagyis lehet benne topik:

(7) *A gyerek tényleg alszik?*

Abban az esetben nem rendelkezik topikkal az eldöntendő kérdő mondat, ha a mondatot vagy az ige kezdi (ilyenkor az ige maga a fókuszált kifejezés), vagy nem referáló kifejezés, vagy fókuszhangsúllyal ellátott kifejezés áll a mondat elején az ige előtti pozícióban:

(7[?]) *Alszik a gyerek?*

(7^{''}) *Tényleg alszik a gyerek?*

(7^{'''}) *A matracon alszik a gyerek, nem is az ágyban?*

Munkahipotézisként abból indultam ki, hogy az eldöntendő kérdő mondat semleges alaptípusa topik nélküli. Ebből következően korpuszelemzéseimtől azt vártam, hogy a (7[?]), (7^{''}) és (7^{'''}) típusú mondatok fogják alkotni az eldöntendő kérdő mondatok döntő többségét, míg a (7) típusú mondat, amelyben topikként értelmezendő frázis áll a mondat első helyén, jelölt melléktípus lesz, amelynek előfordulási gyakorisága szignifikánsan kisebb, mint az alaptípusoké. Másrészt arra is kíváncsi voltam, hogy a német nyelvben azok az eldöntendő kérdő mondattípusok, melyekben van topikpozíció (6[?], 6^{''}, 6^{'''} és 6^{'''}), hasonló gyakorisággal fordulnak-e elő, mint a magyarban a (7) típusú mondatok. Korpuszvizsgálataimhoz hasonló típusú német és magyar szövegeket vettem: a Német Szövetségi Parlament (Deutscher Bundestag) plenáris üléseinek 2003. évi, valamint a Magyar Országgyűlés plenáris üléseinek 2000. évi jegyzőkönyveit, emellett német és magyar hétköznapi beszélgetéseket.²⁰ Mindkét nyelvből és mindkét szövegfajtából 100–100 véletlenszerűen választott eldöntendő kérdő mondatot gyűjtöttem. Az eredmény csak részben igazolta várakozásaimat. A magyar korpuszban a topikkal rendelkező eldöntendő kérdő mondatok az összes vizsgált mondat 21–22%-át tették ki:²¹

(8) *A képviselő úr elfogadja-e az államtitkár úr személyét?*

(8[?]) *Mondja, ezelőtt tíz évvel több szabadideje volt?*

(8^{''}) *De arra maga nem is nagyon emlékszik, ugye?*²²

A mondatok további 53, illetve 29%-ában fókuszhangsúlyos ige állt a mondatok elején (10. példa), 16, illetve 12%-ában pedig fókuszhangsúlyos nem igei összetevő (11. példa):

²⁰ A német oldalon Schlobinski, Peter/Kohl, Gabi/Ludewigt, Irmgard 1998: Jugendspezifische Sprechweisen. München: LINCOM Europa c. könyvének CD-mellékletét használtam, amely közel 1000 oldalnyi transzkribált beszélt nyelvi szöveget tartalmaz, a magyar oldalon pedig az MTA Nyelvtudományi Intézet honlapjáról letölthető „BUSZI” szociolingvisztikai interjúk transzkribált szövegét.

²¹ A továbbiakban az első adat mindig a parlamenti jegyzőkönyvekre, a második a hétköznapi beszélgetésekre vonatkozik.

²² A parlamenti jegyzőkönyvekben 21% topikkal rendelkező eldöntendő kérdő mondat mindegyike a (7) típusú volt. A hétköznapi beszélgetésekben 12% simuló kérdéssel (*tag question*) kiegészített asszertív kérdő mondat volt, amelyik átmenetet képez a kijelentő és a kérdő mondatok között (7^{''} példa), 10% pedig egyszerű kérdő mondat (7[?] példa).

- (9) *Végiggondolták ezt a törvénytervezet készítői?*²³
 (10) *Magánbosszú vagy szervezetlenség irányít a Professzorok Házában?*

A fennmaradó példák ige nélküli tagolatlan mondatok voltak, amelyeknél a topik, illetve a fókusz kategóriája nem értelmezhető. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a magyar eldöntendő kérdő mondatok legtöbbje fókuszhangsúlyos igével kezdődik, ezen kívül jelentős, átlagosan 14% körül mozog a nem igei fókusszal kezdődő mondatok aránya, és szintén nem lebecsülendő, 21,5%-os a topikkal rendelkezők aránya.

Ennek alapján azt vártam volna, hogy a német korpuszban szintén 20% körüli arányban találom meg azt a szerkezetet, amellyel a kérdő mondatban egy topikfunkciójú mondatrészletet mintegy kivonunk a kérdés hatóköre alól, vagyis az úgynevezett Herausstellung-szerkezetet. Meglepetésemre azonban ilyen szerkezetet az egész korpuszban egyetlen egyet sem találtam. A parlamenti jegyzőkönyvekben talált mondatok 98%-a követi a nyelvtanokban leírt nyelvi normát, miszerint az eldöntendő kérdő mondat a ragozott igével kezdődik, és emelkedő intonációval zárul. A 2%-nyi ellenpélda a normától való alkalmi eltérésnek minősíthető. A hétköznapi beszélgetésekben ennél kicsit differenciáltabb a kép. Ezen mondatok 79%-a kezdődik a ragozott igével, a fennmaradó 21%-ból 13% asszertív kérdő mondat, amely simuló kérdéssel (tag question) zárul (ez csaknem azonos arány a magyar beszélgetésekben találttal), 9%-ban pedig részben szövegösszekötő szerepű határozószó van a mondat elején, más részük pedig úgynevezett visszhangkérdésként értelmezhető. Mindenesetre itt is igaz az, hogy a nem az igével kezdődő eldöntendő kérdő mondatok szemantikailag specializált altípusokat alkotnak. A példaanyagot tüzetesen megvizsgálva azután rájöttem, hogy a németben, amennyiben a beszélő topikfunkciójú mondatrészletet szeretne kivonni a kérdés hatóköre alól, ezt nem egy szintaktikai szerkezet segítségével, hanem a szöveg szintjén, önálló mondat formájában teszi:

- (11) *Die Fahrt kostet bis zum dritten Kind pro Kind 23 Euro und für das vierte, fünfte, sechste und jedes weitere Kind kostet die Fahrt 38 Euro. Halten Sie das für familienpolitisch vertretbar? 'Az utazás a harmadik gyerekegig gyerekenként 23 euróba kerül, a negyedik, ötödik, hatodik és minden további gyerek esetében 38 euróba. Képviselhetőnek tartja ön ezt családpolitikai szempontból?'*²⁴

Elemzésem érdekes adalékkal szolgál ahhoz, hogy a kérdő mondat alapesetben topik nélküli, a kérdő funkció azonban nem zárja ki azt, hogy egy összetevőt kivonjunk a kérdés hatóköre alól és topicalizáljunk. Az azonban, hogy ezt milyen nyelvi eszközzel fejezzük ki, nyelvenként különbözik. A magyar szórend részben grammatikailag kötetlenebb, mint a német, részben pedig az eldöntendő kérdő mondat kifejezéséhez szórendi eszközre nincsen szükség, hiszen egyértelmű kifejezőeszköz a kérdő intonáció, vagy az *-e* kérdő partikula. Ezért a topicalizáció egyszerű szórendi eszközökkel kifejezhető. A német szórend általában, és az eldöntendő mondatok esetében különösen is, kötött. Érdekes azonban, hogy a német beszélők úgy tűnik, ritkán használják az egyébként meglévő, de kicsit körülményes Herausstellung-szerkezetet, a topik kifejezését inkább átemelik a szöveg szintjére. A nyelv grammatikai adottságai ilyen módon hatnak ki a nyelvhasználat gyakorlatára.

²³ Ehhez a típushoz, tehát az igével kezdődő mondatokhoz soroltam azokat a mondatokat is, amelyekben operátor-kifejezés vagy partikula előzi meg az igét (*Nem lehetne-e ezt a hatáskörét szerződéses alapon továbbadni?; Vajon élünk-e az Unió adta lehetőséggel?*).

²⁴ Szemléltetésképpen egy egyszerűsített példa: Míg magyarul így kérdezzük: *A drága utazás képviselhető családpolitikai szempontból? (a drága utazás – topik)*, addig a német beszélő nagyjából a következő szerkezettel fogalmaz: *Az utazás drága. Képviselhető ez családpolitikai szempontból?*

3.2. A kérdőszavas kérdő mondatok

Hasonló eredményekkel járt a kérdőszavas kérdő mondatok elemzése. Azonos vonás a két nyelvben, hogy a kérdőszavas kérdő mondatok alapesetben ereszkedő intonációval zárulnak, mivel a kérdőszó már önmagában jelöli a kérdő mondatot. A kérdőszó és a kérdő intonáció kombinációja mindkét nyelvben szemantikailag specializált mondattípusokhoz, általában úgynevezett visszhangkérdésekhez vezet:

- (12) A: *Wie kann man sich das eigentlich vorstellen?* [∨]
Tulajdonképpen hogyan lehet ezt elképzelni? [∨]
 B: *Wie kann man sich das vorstellen?* [∨] vagy *Wie man sich das vorstellen kann?* [∨]
Hogy lehet ezt elképzelni? [∧] vagy *Hogy hogyan lehet ezt elképzelni?* [∧]²⁵

További hasonlóság a két nyelv között, hogy a kérdőszó szükségszerűen fókuszhangsúlyos, ez minden bizonnyal a kérdőszavas kérdő mondat nyelvektől független sajátossága. A német nyelvben a kérdőszók formailag is azonos szóosztályt alkotnak, az úgynevezett *w*-szavak osztályát. A mai magyar nyelvben ugyan a kérdőszavak formai hasonlósága nem egyértelmű, történeti szempontból azonban valamennyi kérdőszó a *ki/mi* kérdő névmásra vagy a *hol* kérdő határozószóra vezethető vissza (Kiss/Pusztai 2003: 257), vagyis a kérdőszók nemcsak szemantikai, hanem formai szempontból is elkülöníthetők.

A német és a magyar kérdőszavas kérdő mondatok közötti legfeltűnőbb különbség az eldöntendő kérdő mondatokéhoz hasonlóan szórendi természetű. A német kérdőszó ugyanis kötelezően mondatkezdő,²⁶ míg a magyarban a kérdőszó az ige előtti fókuszpozícióban a mondat különböző helyein megjelenhet:

- (13) *Ki tartotta az egyetemen a mai előadást?*
A mai előadást ki tartotta az egyetemen?
Az egyetemen a mai előadást ki tartotta?

Brandt et al. (1992) azzal magyarázzák a német kérdőszó kötelező mondatkezdő helyét, hogy a kérdőoperátor hatóköre az egész mondat.²⁷ A magyar nyelv szórendje az eldöntendő kérdő mondatéhoz hasonlóan lehetőséget ad arra, hogy összetevőket kivonjunk a kérdőoperátor hatóköre alól. Ezek az összetevők jellemzően topikpozícióba kerülnek.

Korpuszelemzésem során mindkét nyelvben 400–400 véletlenszerűen választott példát vizsgáltam meg (a *wer*, *was*, *wie* és *wo*, valamint a *ki*, *mi*, *milyen* és *hol* kérdőszavakra darabonként és szövegfajtánként 50–50 példát). A németben a parlamenti jegyzőkönyvekben valamennyi vizsgált példában a mondat első pozíciójában állt a kérdőszó. A hétköznapi beszélgetésekben is mindössze 8% ellenpéldát találtam, amelyek közül összesen 3 esetben, vagyis a példák 1,5%-ában állt a kérdőszó mondat közbeni pozícióban, a *was* és a *wie* kérdőszavak pedig 13 esetben (6,5%) asszertív kérdő mondatokban a mondat végén *tag question* funkcióban szerepeltek. Vagyis a németben a kér-

²⁵ A visszhangkérdéseknek a kettős jelölésen (kérdőszó + kérdő intonáció) kívül további közös vonása, hogy elmarad belőle az elsődleges kérdésben szereplő partikula (*eigentlich/tulajdonképpen*), valamint opcionálisan a mellékmondatra emlékeztető szerkezet is (a németben a ragozott ige utolsó helye, a magyarban a *hogy* kötőszó).

²⁶ Pontosabban, amennyiben a kérdőszó nem a mondat első helyén szerepel, a kérdés csak visszhangkérdésként értelmezhető: *Ich bin durchgefallen – Du hast was gemacht?* 'Mebuktam. – (Hogy) Mit csináltál?'

²⁷ A visszhangkérdések szórendje azonos a kijelentő mondatokéval. Reis (1992) ezért a *Du hast was gemacht?* típusú mondatokat grammatikai szempontból kijelentő mondatoknak tekinti, amelyek csak a pragmatika szintjén valósítanak meg kérdést.

dőszó mondatbeli első helye nem csak a normatív nyelvtanok vesszőparipája, hanem a valóságos nyelvhasználatban is nagyon erősen érvényesülő nyelvi norma.

A magyar mondatoknál a kérdőszó szintén erősen kötődik a mondat elejéhez, de mégsem annyira, mint a németben: a mondat eleji pozíció az országgyűlési jegyzőkönyvekben 80, a hétköznapi beszélgetésekben 70%-ot tett ki. Topikként értelmezhető mondatrészek előzik meg a kérdőszót mindkét szövegfajta esetében a példák körülbelül 15%-ában:

- (14) *A Tocsik hol van?; Ezzel ki jár a legjobban, talán a házi orvosokon kívül? (Országgyűlési jegyzőkönyvek); ...meg figyelni kellett volna, hogy ott mégis mi van a kocsi körül... (BUSZI-interjú)*

Az országgyűlési jegyzőkönyvekben további 5, a hétköznapi beszélgetésekben 15% olyan példát találtam, amelyekben a kérdőszót nem referáló kifejezés, például kötőszó, partikula, egyéb szövegösszekötő elem előzte meg:

- (15) *Valójában mi is történik?; ...hogyan vajon mi lesz a szabad orvosválasztással a jövőben...; Szóval milyen jellegű információ? (Országgyűlési jegyzőkönyvek)*

Érdekes, hogy Herausstellung-szerkezetet a németben a kérdőszavas kérdő mondatok esetében sem találtam egyetlen egyet sem.

Összefoglalóan azt lehet mondani, hogy vizsgálataim a két nyelvben részben olyan hasonlóságokat tártak fel, amelyek a kérdő mondatok általános vonásaiból következnek, részben pedig érdekes különbségeket is, amelyek a két nyelv tipológiai különbségeivel, elsősorban a szórend eltérő determináltságával és szerepével függenek össze. Érdekes volt látni, hogy a nyelvtani rendszer adottságai hogyan hatnak a beszélők nyelvhasználati szokásaira, preferált kifejezéseire és szerkezeteire.

4. A felszólító mondat jelölése a német és a magyar nyelvben

A felszólító mondat elkülönítésében a német nyelvészetben nem beszélhetünk konszenzusról. Általában a felszólító módú igealakot tartalmazó mondatokat sorolják ide. A német felszólító mód azonban egyedül egyes szám 2. személyben különül el egyértelműen a többi igemódtól morfológiai szempontból. A többes szám 2. személyű imperativus egybeesik a kijelentő móddal (régies alakjában pedig a kötőmóddal), a többes szám 1. és 3. személyű alak pedig mindkét másik igemóddal.²⁸ Ezért a felszólító mód definiálására különféle másodlagos szintaktikai jegyeket is alkalmaznak. A legelterjedtebb felfogás szerint az imperativus úgynevezett félig ragozott, szemifinit igealak, amely a szám kategóriájával rendelkezik ugyan, a személy kategóriájával azonban nem (Donhauser 1986, Fries 2002). Vagyis azokban az esetekben, ahol személyes alany jelenik meg (*Lesen wir / Lesen Sie!*), nem beszélhetünk imperativusról, hanem csak parafrázisról.²⁹ Rosengren (1993), Platzlack/Rosengren (1998) és Wratil (2000) szerint pedig a felszólító mondat elsődleges jellemzője a kijelentő mondattal szemben abban áll, hogy bizonyos funkcionális projekciók, mint például a személy vagy az igeidő kategóriája, nem realizálódnak benne. Ugyanakkor találkozunk a német

²⁸ Egyes szám 2. személyben: *Lies!* 'Olvass!' vs. *du liest* 'olvasol' (ind.) és *du lesest/läsest* 'olvasol/olvasolnál' (konj.). Ezzel szemben többes szám 2. személyben: *Lest!* (régies: *Leset!*) 'olvassatok' vs. *ihr lest* (ind.) és *ihr leset* (konj.). A Tsz. 1. és 3. személyű felszólításban: *Lesen wir!* / *Lesen Sie!* 'olvassunk/olvasson, olvassanak' azonos igealak található, mint indikativusban és konjunktivusban: *wir lesen / sie lesen*.

²⁹ Hasonló véleményt képvisel Ágel (2000: 225f.) is, aki a felszólító módú igealaknál a valenciaérték redukcióját állapítja meg.

nyelvészetben számos funkcionalista alapon álló felfogással is: Matzel/Ulvestad (1978 és 1985), Wunderlich (1984), illetve Altmann (1993) a többes szám 1. és 3. személy esetében is egyértelműen felszólító mondatokról beszél.

Úgy tűnik, hogy a német felszólító mondat definíciójához és elhatárolásához is szükség van egy kontrasztív-tipológiai kitekintésre. Van der Auwera/Dobrushina/Goussev (2004) 376 nyelv alapján végzett vizsgálatai azt mutatják, hogy a felszólító mondat egyes szám 2. személyű alakja a prototipikus (ez gyakorlatilag valamennyi nyelvben kimutatható), az egyes szám 1. személyű (önfelszólító mondat) a legkevésbé tipikus, ez igen ritka, de elvileg ez sem lehetetlen. Rivero/Terzi (1995) szerint pedig a nyelvek a felszólító mód és a felszólító mondat szempontjából két típusra oszthatók. Az első típusú nyelvekben az imperativus nem képez teljes paradigmát, és ezen nyelvek felszólító mondatai jellemzően alany nélküliek. Ezen nyelvekre általában jellemző továbbá, hogy a felszólító módú igealak nem tagadható, és mellékmondatba sem helyezhető. A második típusú nyelvekben az imperativus teljes paradigmát képez, ezekben a nyelvekben azonban a felszólító mondatnak általában hasonló a szintaktikai szerkezete, mint a kijelentőnek, az imperativusi igealakok pedig tagadhatók, és mellékmondatban is állhatnak. A német nyelv az első típusba sorolható, bár nem tisztán, hiszen a német felszólító módú ige tagadható, és alanyos felszólító mondatok is elképzelhetők. A magyar nyelv alapvetően a második típusba tartozik, bár a továbbiakban szeretném megmutatni, hogy a magyar felszólító mondatnak van azért egy sajátos szintaxisa, amely a kijelentő mondattól különbözik. Így a magyar nyelv sem képez tiszta típust.

A felszólító mondat szintaxisa a magyar nyelvten kevésbé kutatott részeihez tartozik. A Magyar grammatika szerint a felszólító mondatot cselekvő, műveltető vagy visszaható ige felszólító módú alakja, felszólítást kifejező interakciós mondatzó vagy tagolatlan mondatban szereplő főnévi igenév, illetve deverbális főnév jelölheti.³⁰ Más, kimondottan a felszólító mondatral kapcsolatos szakirodalmat nem is találtam. Többen foglalkoznak azonban a felszólító igemód kérdésével. A *-j* módjellel képzett igei paradigmát nyelvtanaink elég egyöntetűen felszólító módnak tekintik.³¹ Tompa (1972) német nyelvű magyar nyelvtanában azonban a *Konjunktivimperativ* kifejezést találjuk, jelezve azt, hogy a *-j* módjeles alak mind imperativusi, mind konjunktivusi funkciót betölthet. Pomozi (1991) homonim alakként kezeli, amely imperativusi és konjunktivusi jelentésben is állhat, Hegedűs (1991) és (2002) pedig a német konjunktivus paradigmájához tartja hasonlóknak, amely bizonyos disztribúciókban felszólító jelentést kaphat. Pomozi és Hegedűs álláspontja mellett szól az a tény, hogy a *-j* módjeles igealak olyan mellékmondatokban is állhat, ahol felszólító jelentés nem lehetséges:

(16) *Elment a boltba, hogy vegyen kenyeret; Péter szeretné, hogy jól vizsgázzon.*³²

Pomozi szerint a mellékmondatokban a *-j* módjeles igealak indirekt felszólítások esetében felszólító módnak, más jelentésekben (pl. célhatározás kifejezésekor) kötőmódnak tekintendő. Formailag szerinte a két mondatípus kizárólag az igekötős igék esetében az igekötő pozíciójában különbözik:

(17) *Edd meg ezt a kiflit vs. Nincs időd arra, hogy megedd ezt a kiflit.*

Saját vizsgálataim arra engednek következtetni, hogy a magyar *-j* módjeles igei paradigma szemantikailag alulspecifikált, ebből következően a kijelentő és felszólító mondat alapszórendje kü-

³⁰ Példák: *Vidd le a kutyát!; Jer!; Futás!*. A mediális igék felszólító módú alakja óhajtó mondatot jelöl (pl. *Gyógyulj meg!*). Vö. Keszler 2000: 380 ff.

³¹ L. É. Kiss/Kiefer/Siptár (1998: 217 ff.), Kiefer (2000: 610 f.). Keszler (2000: 107) is felszólító módról beszél, bár utal a *-j* módjeles igealak kötőmódszerű használatára is.

³² Pomozi (1991) példái.

lönbségeket mutat, amelyek a két mondatmódot elkülönítik egymástól. Véleményem szerint a Pomozi által vizsgált mellékmondatok esetében azok, amelyekben a *-j* módjeles paradigma konjunktívusi jelentésben áll, beágyazott kijelentő mondatok, míg ahol imperatívusi jelentés van, azok beágyazott felszólító mondatok.

A felszólító mondat alapszórendjében a fókusz nem az ige előtti, hanem az ige utáni pozícióban helyezkedik el, amint azt a következő, kijelentő és felszólító mondatpárok szemléltetik:

- (18) *Péter újságot olvass vs. Olvass újságot! vagy Péter olvasson újságot!*
János Budapestre költözik vs. Költözz Budapestre! vagy János költözzön Budapestre!

A kontrasztív értelmű fókusz azonban a felszólító mondatban is az ige előtti pozícióban áll:

- (19) *Újságot olvass, és ne levelet; BUdapesre költözz, ne pedig Miskolcra!*

Feltételezésem szerint a felszólító mondatok döntő többségére a ragozott ige mondatkezdő pozíciója jellemző. Amíg a ragozott igét a kijelentő mondatban alapvetően a topik és a fókusz előzi meg, a felszólító mondatban a topik jelenléte ritka,³³ a fókusz pedig csak kontrasztív értelemben áll az ige előtt. Az ige előtt állhatnak azonban kötőszók (20), szövegösszekötő szerepű frázisok (21) és egyes operátorkifejezések, illetve partikulák (22):

- (20) *De azért főzzél valami finomat!*
 (21) *Ezek után csinálj már valami értelmeset!*
 (22) *Ne tanulj egész nap!; Hadd játsszon még egy kicsit!*

A beágyazott mondatok a magyar nyelvben ugyanolyan szintaktikai szerkezettel rendelkeznek, mint a főmondatok. Így a mellékmondat fókuszra kijelentő mellékmondat esetében az ige előtt (23), felszólító mellékmondat esetében az ige után áll (24), kivéve, ha kontrasztív értelmű fókuszról van szó (25):

- (23) *És akkor lementél a boltba, hogy kenyeret és tejet vegyél.*
 (24) *Anyád azt mondta, hogy vegyél kenyeret és tejet.*
 (25) *Anyád azt mondta, hogy kenyeret és tejet vegyél (ne pedig cukorkát)!*

Korpuszvizsgálatomban nagy mennyiségű példaanyag támasztja alá a fenti megfontolásokat. Szemléltetésként álljon itt néhány példa az országgyűlési jegyzőkönyvekből a *néz* és a *marad* igékkel kijelentő és felszólító mondatok esetében:

- (26) *...de ha a Dunai Vasmű számos termékét nézzük...; Úgy gondolom, ha ezt nézzük...; ...ha az etnikai térképet nézzük... vs. Először is nézzük akkor azt ...; Nézzük a jelenlegi folyamatokat...; ...de azért nézzük csak az agrárium szereplőit...; Nézzük a mátrai erőművet...*
 (27) *...még a földért is meg kell küzdeni, hogy magyar kézben maradjon; ...nem szeretném, hogy költői kérdés maradjon; ...hogy a példánál maradjunk vs. De kérem, maradjunk a klasszikus példánál; Arra kérek mindenkit, hogy maradjon a helyén.*

³³ Bár lehetséges, amint azt a (18) példában látjuk: *Péter OLvasson újságot!; János KÖLttözön Budapestre!*.

Három igével (*néz, csinál, marad*) 100–100 véletlenszerűen választott példát vizsgáltam meg. A 300 mondatból 121 volt felszólító (beleértve az indirekt felszólító mellékmondatokat is), 179 pedig kijelentő (beleértve azokat a mellékmondatokat is, melyekben az ige konjunktívuszi jelentésben szerepelt). Míg a kijelentő mondatokban az igével kezdődő mondatok aránya nem egészen 4% volt, addig a felszólító mondatok 78,5%-a kezdődött a ragozott igével. A fennmaradó 11,5%-ban az igét kontrasztív fókusz, szövegösszekötő szerepű frázis vagy operátorkifejezés előzte meg. Érdekes, hogy egyáltalán nem találtam példát topikkal kombinált felszólító mondatra, ami ennek a szerkezetnek viszonylag ritka előfordulására utal.

A további szintaktikai különbségek a kijelentő és a felszólító mondat között az igekező helyében mutatkoznak. Az igekező helye több hasonlóságot mutat a fókusz helyével, amint arra É. Kiss (2004: 41) utal. Így a felszólító mondatban is az igekező alaphelyzetben az ige utáni pozícióban áll, akkor is, ha az ige előtti pozícióban nincs fókuszhangsúlyos összetevő:

- (28) *Add be írásban, hogy csöndben kell lenni!; ...akkor ehhez a témakörhöz hasonlóan, idevonatkozóan adjanak be kormánypárti javaslatokat...* (Országgyűlési jegyzőkönyv)

Abban az esetben azonban, ha az igekező kontrasztív fókusz szerepét tölti be, a felszólító mondatban is állhat az ige előtt, ilyenkor fonetikailag önálló szót alkot:

- (29) *Ne BE menj, inkább KI gyere!*

Ezt a szabályt követi az igekező a mellékmondatokban is, vagyis indirekt felszólító mondatban invertált pozícióban található, míg indirekt kijelentő mondatban (ahol az ige *-j* módjeles alakja konjunktívusi használatban szerepel), a fókusz helyétől függetlenül az ige előtt és után is állhat. A (30) példa a *befogad* ige konjunktívusi használatát szemlélteti a fókusz helyének függvényében:

- (30) *...a kormány jelen esetben ... nyitott arra, hogy a módosító indítványokat befogadja* (igei fókusz) vs. *...akkor a Fidesznek politikai érdeke az, hogy egy módosítót se fogadjon be...* (névszói fókusz)

A magyar oldalon azt állapíthatjuk tehát meg, hogy a magyar ige *-j* módjeles alakjai teljes paradigmát képeznek ugyan, vagyis mindkét számban, mindhárom személyben, általános és tárgyas ragozásban is képezhetők, de ez a paradigma nem egyértelműen tekinthető felszólító módnak, mivel – legalábbis mellékmondatok esetében – rendelkezhet kötőmódi jelentéssel is. Így az ige módjele a minimális jelölés elvének alapján önmagában nem elégséges kifejezőeszköze a felszólító mondatnak. Mivel a magyar mondat szórendje alapvetően pragmatikailag determinált, az egyes pozíciói pragmatikai funkciókhoz kötődnek, és szórendi szabályai a mondatmóddal szoros összefüggésben állnak, vizsgálódásaim során feltételeztem, hogy a felszólító mondat összetevői sajátos, a kijelentő mondatétól eltérő sorrendi sajátosságokkal bírnak. Ezt vizsgálataim alá is támasztották, amennyiben elsődlegesen a fókusz és az igekező pozíciójában tudtam kimutatni különbségeket, másodsorban pedig az is kiderült, hogy ebből következően a felszólító mondatok többségére (de nem kizárólag) az ige mondatkezdő helye, jellemző, ami a kijelentő mondatokban viszonylag ritka (bár ott is előfordul).

A német oldalon is elsősorban arra irányultak a kutatásaim, hogy a minimális jelölés elve hogyan valósul meg a német felszólító mondat esetében. Elsősorban a szakirodalomból jól ismert problémát, az alanyi pozíció hiányát vizsgáltam. A felszólítás alaphelyzetben a partnerre irányul, így a 2. személyű felszólítás esetében feltételezhetjük, hogy az alanyi pozíció hiánya kontextuális ellipszis, vagyis az evidens információt hordozó elem a mondatból kimarad. Ugyanakkor az alany kitétele lehetséges a felszólító mondatban akkor, ha kontrasztív és/vagy kiemelő funkcióval bír:

(31) *Komm DU mit mir!* / *Kommt IHR mit mir!* 'TE gyere / TI gyertek velem!'

Alanyesetben álló névszói csoport állhat továbbá a felszólító mondatban vokativusi funkcióban is:

(32) *Komm Peter mit mir!* 'Gyere velem Péter!'

A vokativust a szakirodalom általában nem tekinti alanynak (l. Donhauser 1986), de a két kategória között nem lehet éles határt vonni, hiszen a *du* és az *ihr* névmás is állhat vokativusi funkcióban. A naiv beszélők nyelvérzéke mindenesetre nem tesz különbséget az alany és a vokativus között. Korpuszelemzéseim ugyanis azt mutatták, hogy az alany és a vokativusi névszói csoport felbukkánya hasonló tendenciákat mutat a vizsgált szövegekben. A 2. személyű felszólító mondatban ilyen kifejezések minden esetben ritkák voltak, de szignifikáns különbségek mutatkoztak a) az egyes szövegfajták között, b) az egyes és a többes számú alakok között. A német parlamenti jegyzőkönyvekben ugyanis kontrasztív értelmű vagy kiemelő funkciójú alanyt az egyes számú 2. személyű felszólító mondatok 13%-nál, vokativusi kifejezést pedig 22%-ban találtam. Ugyanakkor hétköznapi beszélgetésekben ez az arány mindössze 1,1 és 1,6% volt. Többes szám 2. személyben pedig sem kontrasztív alanyt, sem vokativusi kifejezést nem találtam a korpuszban vizsgált felszólító mondatokban.

A szövegtípusok közötti igen jelentős különbség azért meglepő, mert éppen az ellenkezőjére lehetett volna számítani. A hétköznapi beszélgetések felvételei egy középiskolás kollégiumban készültek, ahol egymás megszólítása, a megszólított személy kiemelése, hangsúlyozása gyakori jelenség kellene, hogy legyen. Ugyanakkor a vizsgált felszólító mondatok esetében ez olyan ritka, hogy statisztikailag szinte elhanyagolható. Erre a magyarázatot az adta, hogy a fiatalok kötetlen nyelvhasználatában az ige kijelentő módú egyes szám 1. személyű alakját gyakorlatilag mindig a személyrag elhagyásával, a pusztá szótó segítségével képzik, így az formailag egybeesik a felszólító mód egyes szám 2. személyű alakjával: *Ich komm* 'Jövök' vs. *Komm!* 'Gyere!' A két homonim alak megkülönböztetésére szolgál az alany kitétele a kijelentő mondatban és elhagyása a felszólító mondatban.³⁴ A parlamenti képviselők nyelvhasználatára a kijelentő módú paradigma szabályos, személyragos alakjai jellemzőek: *Ich komme* 'Jövök'. Így az alany hiánya jelentésmegkülönböztető funkcióval nem bír. Ezek után már nem nehéz magyarázatot adni arra sem, hogy miért extrém ritka az alany, illetve alanyesetű kifejezés előfordulása a többes szám 2. személyű felszólító módú alak mellett. Ez ugyanis formailag egybeesik a kijelentő módú alakkal, vagyis az alany hiánya jelzi az igealak felszólító módú használatát: *Ihr kommt* 'Jöttök' vs. *Kommt!* 'Gyertek'.

Úgy vélem tehát, hogy a német 2. személyű felszólító mondatban az alany általában nem realizálódik, hiszen a felszólítás esetében az adott szituációban evidens, hogy az a partnerre vonatkozik (ellipszis), ugyanakkor abban az esetben, ha az ige felszólító módú alakja nem egyértelmű, vagyis nem elégséges jegye a felszólító mondatnak, az alany hiánya a felszólító mondat szintaktikai jegyévé grammatikalizálódik.

5. Összefoglalás és kitekintés

A kontrasztív nyelvészeti projektünk keretében folytatott vizsgálódások viszonylag nagy terjedelműk és igen idő- és munkaigényesek voltak ellenére is csak részeredményekre vezettek, bár reményünk szerint ezek a részeredmények is értékesek mind a magyar, mind a német nyelvészet számára. Megmutatták azt, hogy a mondatmódok és a mondat típusok a nyelv grammatikai rend-

³⁴ A felszólító mondatban egyébként nagyon gyakori volt egyes partikulák használata is, mint például a *mal* és a *doch* partikuláké.

szerén belül egy egységes alrendszer alkotnak, amely egy közös alapelv körül szerveződik. Ez az alrendszer szoros kapcsolatban áll a grammatika többi alrendszerével és végső soron az adott nyelv tipológiai sajátosságaival.

Szeretnénk a kutatásokat tovább folytatni. Távlati terveinkben a kutatásokba néhány más nyelvet is szeretnénk bevonni, annak érdekében, hogy közelebb jussunk a mondatmódok és a mondattípusok rendszerének általános sajátosságaihoz, valamint a grammatika többi alrendszeréhez való viszonyához.

SZAKIRODALOM

- Altmann, Hans 1987. Zur Problematik der Konstitution von Satzmodi als Formtypen. In: Meibauer, Jörg (szerk.): *Satzmodus zwischen Grammatik und Pragmatik*. Tübingen, Niemeyer, 22–56.
- Altmann, Hans 1993. Satzmodus. In: Jacobs, Joachim u.a. (szerk.): *Syntax. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. 1. Halbbd. Berlin/New York, Walter de Gruyter, 1006–29.
- Altmann, Hans / Ziegenhain, Ute 2002. *Phonetik, Phonologie und Graphemik für das Examen*. Wiesbaden, Westdeutscher Verlag.
- Brandt, Margareta et al. 1992. Satztyp, Satzmodus und Illokution. In: Rosengren, Inger (szerk.): *Satz und Illokution*. Bd. 1. Tübingen, Niemeyer, 1–90.
- Donhauser, Karin 1986. Der Imperativ im Deutschen. Studien zur Syntax und Semantik des deutschen Modusystems. Hamburg, Buske.
- Fries, Norbert 2002. Imperativ-Morphologie kontrastiv. Deutsch-Neugriechisch. In: Wegener, Heide (szerk.): *Deutsch kontrastiv. Typologisch-vergleichende Untersuchungen zur deutschen Grammatik*. Tübingen, Stauffenburg, 63–86.
- Engel, Ulrich 1988. *Deutsche Grammatik*. Heidelberg, Groos.
- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 79–178.
- É. Kiss Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge: Cambridge University Press (Cambridge Syntax Guides).
- É. Kiss Katalin 2004. Egy ikekötőelmélet vázlatja. *MNy*. 100: 15–43.
- É. Kiss Katalin / Kiefer Ferenc / Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris.
- Gallmann, Peter / Sitta, Horst 1992. Satzglieder in der wissenschaftlichen Diskussion und in Resultatsgrammatiken. *ZGL*. (= Zeitschrift für germanistische Linguistik) 20: 137–81.
- Hegedűs Rita 1991. A konjunktívusz problémája a németben és a magyarban. *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből*. 26. Budapest. 17–30.
- Hegedűs Rita 2002. Hilfe oder Hindernis – Welche Rolle spielt die Vermittlung der ungarischen Grammatik im DaF-Unterricht? In: Katona András et al (szerk.): *A tanári mesterség gyakorlata*. Tanárképzés és tudomány. Budapest, Tankönyvkiadó, 611–20.
- Katz, Jerrold Jacob / Postal, Paul M. 1964. *An integrated theory of linguistic descriptions*. Cambridge.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar Grammatika*. Budapest. Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc 1983. A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. In: Rác Endre / Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 203–30.
- Kiefer Ferenc 1990. *Modalitás*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet (Linguistica, Series C, 1. sz.)
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentésemélet*. Budapest, Corvina.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kiss Jenő / Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris.
- Lohnstein, Horst 2000. Satzmodus – kompositionell. Zur Parametrisierung der Modusphrase im Deutschen. Berlin, Akademie Verlag.
- Matzel, Klaus / Ulvestad, Bjarne 1978. Zum Adhortativ und Sie-Imperativ. *Sprachwissenschaft* 3/2: 146–83.
- Matzel, Klaus / Ulvestad, Bjarne 1985. Ergänzendes zu zwei früheren Veröffentlichungen. *Sprachwissenschaft* 10/1: 1–6.
- Molnár Valéria 1991. *Das Topik im Deutschen und im Ungarischen*. Stockholm, Almqvist & Wiksell International.
- Palmer, Frank R. 1986. *Mood and modality*. Cambridge, Cambridge University Press.

- Péteri Attila / Horváth Katalin 2004. Das Satzmodussystem im Deutschen und im Ungarischen. Zum Abschluss eines Forschungsprojektes. In: *Jahrbuch der ungarischen Germanistik*. Budapest–Bonn. (Előkészületben.)
- Platzack, Christer / Rosengren, Inger 1998. On the subject of imperatives: A minimalist account of the imperative clause. *The Journal of Comparative Germanic Linguistics* 1: 177–224.
- Pomozi Péter 1991. Néhány gondolat a magyar „konjunktívusz”-ról. *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből*. 26. Budapest. 3–13.
- Reis, Marga 1992. Zur Grammatik und Pragmatik von Echo-w-Fragen. In: Rosengren, Inger (szerk.): *Satz und Illokution*. 1. Tübingen, Niemeyer.
- Rivero, María Luisa / Terzi, Arhonto 1995. Imperatives, V-movement and logical mood. *Journal of Linguistics* 31: 301–32.
- Rosengren, Inger 1992. Zur Grammatik und Pragmatik der Exklamation. In: Uő. (szerk.): *Satz und Illokution*. Bd. 1. Tübingen, Niemeyer, 263–306.
- Rosengren, Inger 1993. Imperativsatz und Wunschsatz – zu ihrer Grammatik und Pragmatik. In: Uő (szerk.): *Satz und Illokution*. Bd. 2. Tübingen: Niemeyer, 1–47.
- Sadock, Jerrold M. / Zwicky, Arnold M. 1985. Speech act distinctions in syntax. In: Shopen, Timothy (szerk.): *Language typology and syntactic description*. Bd. 1. Clause structure. Cambridge, Cambridge University Press, 155–196.
- Selting, Margret 1995. Prosodie im Gespräch. Aspekte einer interaktionalen Phonologie der Konversation. Tübingen, Niemeyer.
- Szili Katalin 2002. A kérés pragmatikája a magyar nyelvben. *Nyr.* 126: 12–30.
- Thornburg, Linda / Panther, Klaus 1997. Speech Act Metonymies. In: Liebert, Wolf-Andreas et al. (szerk.): *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 205–19.
- Tompa József 1972. *Kleine ungarische Grammatik*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- van der Auwera, Johan / Dobrushina, Nina / Goussev, Valentin 2004. A Semantic Map for Imperative-Hortatives. In: Dominique, Willems et al (szerk.): *Contrastive analysis in language: identifying linguistic units of comparison*. Basingstoke, Palgrave, 44–66.
- Varga László 1993. A magyar beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai. *Nyelvtudományi Értekezések* 135. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Varga László 1998. Dallamelemek és szótagok asszociációja a magyar hanglejtés autoszegmentális tárgyalásában. In: Péter Mihály (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIX*. Újabb irányzatok a fonológiában. Budapest, 257–72.
- Weinrich, Harald 1995. Grammatik und Gedächtnis. In: Ágel, Vilmos / Brdar-Szabó, Rita (szerk.): *Grammatik und deutsche Grammatiken*. Tübingen, Niemeyer, 69–78.
- Wunderlich, Dieter 1984. Was sind Aufforderungssätze? In: Stickel, Gerhard (szerk.): *Pragmatik in der Grammatik*. Jahrbuch 1983 des Instituts für deutsche Sprache. Düsseldorf, Schwann, 92–117.
- Wrátil, Melanie 2000. Die Syntax des Imperativs. *Linguistische Berichte* 181: 71–118.
- Zanuttini, Raffaella / Portner, Paul 2003. Exclamative Clauses: At the Syntax-Semantics Interface. *Language* 79: 39–81.

Péteri Attila

SUMMARY

Péteri, Attila

Sentence types and sentence modalities in German and Hungarian

This paper summarises the major results of a research project carried out at the Institute of German Studies of Loránd Eötvös University in 2002–2004. The aim of the project was a contrastive study of the systems of sentence types and the means of expressing sentence modality in German and Hungarian. The research focussed on some interrogative and imperative sentence types. Comparing the sentence types of the two languages, the author formulates a general organising

principle, that of minimal marking, a version of the universal principle of linguistic economy actualised to sentence types. According to the principle of minimal marking, each sentence type is identified by the possible minimum of syntactic features. This accounts for certain similarities between the two languages like falling intonation at the end of *wh*-questions. Obviously, there are also numerous differences between German and Hungarian in the syntactic marking of the various sentence types; the author attempts to derive those differences from the diverse typological characteristics of the two languages.